УДК 394.21+394.24

РОЛЬ ЗИМОВИХ КАЛЕНДАРНИХ ОБРЯДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ТЕАТРАЛЬНОМУ МИСТЕЦТВІ

Смоляк П.О., к. і. н., доцент

Інститут мистецтв Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

У статті розкривається роль та значення зимової календарної обрядовості та її вплив на формування національного театрального мистецтва.

Ключові слова: обрядове дійство, театральне мистецтво, національна культура, святкова містерія, колядники, світогляд.

Смоляк П.О. РОЛЬ ЗИМНИХ КАЛЕНДАРНЫХ ОБРЯДОВ В УКРАИНСКОМ ТЕАТРАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ / Тернопольский национальный педагогический университет им. Владимира Гнатюка, Украина

В статье раскрывается роль и значение зимней календарной обрядности и её влияние на формирование национального театрального искусства.

Ключевые слова: обрядовое действо, театральное искусство, национальная культура, праздничная мистерия, колядники, мировоззрение.

Smolyak P.O. THE ROLE OF WINTER CALENDAR RITUALS IN UKRAINIAN THEATRE ART / Ternopil V. Hnatyk National Pedagogical University, Ukraine

In the article the role and significance of winter calendar rituals is revealed and its influence on rising of national theatre art.

Key words: ritual acts; theatre art; national culture, holiday mistery, kolyada singers, outlook.

На сучасному етапі державотворення в Україні відчувається велика потреба в збереженні українських традицій, що найбільше виявляються в духовній культурі народу, зокрема в його звичаях та обрядових дійствах, без яких не відбуваються жодні календарні свята українців, зокрема зимові.

Вагомий внесок у дослідження календарної обрядовості українців зробили П.Чубинський, О.Потебня, М.Грушевський, І.Франко, В.Гнатюк, О.Воропай, С.Килимник, а також сучасні дослідники О.Курочкін, М.Глушко, В.Борисенко, І.Волицька, Р.Кирчів, Г.Кожолянко та ін.

Мета статті – висвітлити роль та значення зимових календарних звичаїв та обрядів у формуванні українського театрального мистецтва та їх місце в національній культурі.

З мети випливають такі завдання:
- визначити традиційні зимові календарні свята, у яких проглядаються елементи театральних дійств українського народу;
- виявити місце обрядів у театральних містеріях та вказати їх значення у світогляді українців;
- розкрити своєрідність українських традицій та театральних елементів серед інших східнослов'янських народів.

Найвеличнішим періодом народного календаря, що увібрав у себе найбільш типові види народно-драматичної творчості українців, є період зимових різдвяних свят з його традиційною обрядовістю.

Обряди зимового циклу стосуються не тільки періоду очікування весни як часу сівби, а й з давніми міфами про народження Всесвіту. Центральним святом цього циклу є Народження Всесвіту, яке в давніх слов'ян пов'язувалося із трьома світилами астрального культу – Сонцем, Місяцем, Зорею.

Усі головні церемонії та обряди і зустріч нового року спостерігаються на Різдво і скупчилися біля Календ-Коляди. Основна мета цих обрядів – магічною дією, словом і ділом інсценувати образ багатства, щастя, миру й спокою у своїй хаті і, завороживши їх, забезпечити собі їхню присутність на цілий наступний рік. Починається святочна дія магічним здобуванням нового вогню. Його запалюють на припічку 12-ма полінами, що їх заготовляли 12 днів, для 12 різних страв; які приготують на Святу вечерю. Тут спостерігаються і різні магічні дії: наприклад, варячи кутю, господиня квокче, щоб кури добре неслися. Іноді це робить і вся родина. Існував також магічний, просякнений театральністю обряд обходити на новий рік поле з плугом і посівати його зерном [3, с. 35–36].

Одним із найдавніших культів у різдвяній обрядовості українців є дідух[4]. Дідухом називають все те, що господар і його старший син приносять на Святвечір першими до хати – це житній, пшеничний або вівсяний сніп, якого господар ставить на покуть, околіт обмолоченої соломи та жмут сіна, яких старший

---

[4] Дідух – символ урожаю, добробуту, багатства, безсмертного предка, зачинателя роду, духовного життя українців, оберега роду.

син відповідно стелить на долівку та на стіл під обрус (якщо в сім'ї немає дітей чоловічої статі, то все це робить лише господар). Власне, дідух – це той магічний символ-знак, який і започатковує Різдвяні свята. Тому ще вдень кожен господар вважав за необхідне приготувати дідуха для внесення до хати. Внесення до хати дідуха на Святий вечір – це ціле розвинене обрядове дійство, що позначене рядом театральних елементів. Перед тим, як принести дідуха до хати, батько із сином (в давніший період, якщо не було сина, то – з пастухом чи наймитом) ідуть до клуні, здіймають шапки і вклоняються дідухові. Після цього батько бере від сина пучечок колосків, опускає у миску зі свяченою водою, кропить дідуха і побожно хреститься, схиливши голову та проказуючи молитву (хлопець за ним повторює): «... Милостивий Боже, вітаємо Тебе з святим Різдвом. Торік Ти дав добро, багатство й здоров'я, дай ще й у цьому році». Батько-господар бере попереду себе дідуха і несе його до хати, а син бере околіт соломи та в'язочки сіна. Коли вони йдуть до хати, то батько промовляє: «Хай труситься сіно, хай годує худібку, хай м'яко буде душечкам, хай м'яко буде Святому Дитяті та худібці на сіні лежати». Господар із сином підходять поважно до хати і стають перед порогом. Господиня слідкує за ними із хати через вікно й у цей час бере хліб (давніше – книш), відчиняє хатні та сінешні двері й легким поклоном зустрічає «гостей».

Це ритуальне дійство промовляє про те, що дідух – це найбажаніший і найщиріший гість у святвечірню годину, якого всі з нетерпінням чекають і без якого не може обійтися містерія Святого вечора. У деяких регіонах Украни до середини ХХ ст. культивувався рудиментарний звичай, пов'язаний із внесенням дідуха до хати. Перед тим, як внести його до хати, господар ставав під вікном і запитував: «Чи несуться у вас кури?». «Так, несуться, по двадцять на день», – відповідав хтось у хаті. – «Чи дояться у вас корови?». – «О, дають на день по десять відер молока». – «А квочки маєте?». – «Вже три висиджують курчата». – «Хай Бог благословить!»[13, с. 141]. Тут яскраво виражена стародавня вербальна магія (отримати від сказаного бажаний результат).

Символічним сигналом про початок власне святвечірньої обрядовості є внесення господарем дідуха до хати, а його помічником (старшим сином) в'язки сіна та соломи. Старший син застеляє сіном[5] стіл (скриню) і долівку під ним, а по хаті стелить солому, а в той час господар вітає всіх домашніх з Різдвом Христовим наступним віншуванням: «Слава Ісусу Христу! Дай Боже ті свята щасливо відпровадити і до других дочекати – від Нового року до Богоявлення, від Богоявлення до Воскресення, від Воскресення до сто літ, поки вам Пан Біг назначив вік всім, хто є в сьому домі. Христос ся рождає». А всі члени родини відповідають: «Славіте Його!». Під час розстелення соломи діти, качаючись по ній, «мекають», «бекають», «квокають», «іржать». «Наслідування звуків свійських тварин та домашньої птиці мало забезпечити щедрий приплід худоби в прийдешньому році»[9, с. 131]. За С.Килимником, «ці магічні дії націлені для умилостивлення й причарування добрих духів, щоби сприяли доброму урожаю та приплоду худоби». У стародавні часи українці вірили, що в соломі ховається дух худоби – «скотій бог» – Велес. «Духи тварин споглядатимуть Святу вечеру й матимуть на соломі свою» [5, с. 26]. Після внесення до хати дідуха вважалося, що дідух, як і інші всі хатні речі, набуває чудодійної сили і приносить щастя та успішну працю.

Опісля господар ставить дідуха на покуть на підстелене під нього сіно і примовляє: «Наситив єси, напоїв, нагодував, нагрів нас і нашу худібку, оберіг нашу ниву – подай ще краще в цьому році». У давніший час господиня запихала за його перевесло дерев'яну ложку. На думку українського етнолога з діаспори Л.Храпливої-Щур, «дідух ще з поганських часів представляє духів предків, які приходять на Різдво в гості. Адже Різдво чи Коляда – це свято родини, коли за спільним столом засідають живі разом з померлими» [18, с. 9].

З наведеного вище випливає, що у святвечірній обрядовості дідух стоїть на найпочеснішому місці і є міфічним персонажем. Як зазначає С.Килимник, «сніп-дідух (рай) – це місце перебування духів-предків, опікунів чи покровителів свого дому» [5, с. 23]. А оскільки душі померлих вважалися святими, то вони мали б перебувати в раю. Тому в Україні з такою великою повагою шанують дідуха: ставлять на найпочеснішому місці в хаті та готують йому їжу-жертву – кутю та узвар.

Святкування Різдва в найдавніші часи виливались у послідовні релігійні містерії, що здійснювались процесіями жерців, перевдягненими в спеціальні маски, які були уособленням божеств та духів. Ціллю цих святкових дійств було поклоніння культовим об'єктам, відлякування ворожих людині сил, або їх задобрювання.

Одним з головних елементів різдвяно-новорічної обрядовості українців було колядування – святкові обходи і рядження, що супроводжувались поздоровленнями і побажаннями, висловленими у формі спеціальних величальних пісень-колядок. Найдавніші форми колядування становили синкретичний обряд, де ритуальне дійство, словесні, музичні і театральні та ігрові моменти спліталися у нерозривне ціле. Як зазначає Г.Лужницький «З колядками історія українського тетатру входить у фазу т.зв. магії слова. Дух уяви примітивної людини був мітичний і магічний, а колядки за своєю генезою – це первісні

[5] Сіно на столі, за народним віруванням, символізує добробут на противагу «голому» столу, що означає бідність.

магічні формули, де заклинач є актором, бо під час заклинання він грає роль майбутнього «я», або вищої сили» [12, с. 39].

Обряд колядування відображає складну систему вірувань стародавніх українців. Адже колядники приходили до осель лише один раз в рік, у день зимового сонцестояння і приносили господареві та його родині радісні вісті, від яких залежав сімейний побут у наступному році. А для цього треба було щедро обдарувати колядників та нагодувати.

Згідно з уявленнями праукраїнців, давно померлі родичі могли впливати на їхню долю. «Тому обряд колядування – це практичний наслідок культу родових покійників, що провідують оселі. Невипадково обличчя колядників колись вкривали сажею, ховали під різдвяні маски, що символізувало перебування в країні смерті. Ряджені нерідко говорили зміненими голосами, одна особа із них, як правило, мовчала. Тобто прихід колядників символізував шлях з темряви до світла, з холоду до тепла, де їх чекають» [14, с. 127]. Цікаву думку про маскування колядників висловив російський етнолог М.Забилін, який з цього приводу зазначав: «Вони (маски – П.С.) своїм зовнішнім незугарним виглядом відвертають чари від самих осіб, які їх носять» [4, с. 18]. Але оскільки маски, на думку старожилів, відтворюють обличчя демонів, то ті, хто переодягався за них на святах, мали потребу очищатися купанням у річках в день Богоявлення Господнього. Тому, порушення традиції обдаровування колядників могло спричинити смерть господарів. І все ж ці свята і пісні уособлювали перемогу світла над силами темряви, були сповнені одухотворенням, радістю, веселим настроєм та бажанням із усіма спілкуватися.

Колядники і переряджені – живе втілення давно померлих предків, авторитет яких був незаперечним. Вони визначали норми родинних стосунків, навчали вирощувати злаки, випікати хліб і т. ін.» [17, с. 133]. Звідси – запрошення на вечерю покійників, обдарування колядників, вшанування тварин у час Різдва. Згодом роль жерців у святкових ритуалах почали виконувати господарі – найстарші чоловіки сім'ї чи роду. Подекуди ще й досі залишився народний звичай, коли хазяїн у ролі хатнього жерця виходить з жертовним хлібом на подвір'я і обертається на місці проти годинникової стрілки, символізуючи цим хід сонця. Тоді господар тричі виголошує магічні замовляння, звернені до ворожих сил, закликаючи їх на вечерю (з метою задобрити їх, щоб вони у наступному році не завдавали шкоди) [10, с. 110-111]. Іншим дійством, яке збереглося в меншій мірі, є містерія ходіння з плугом, яка відбувалась у щедрий вечір і була магічною імітацією оранки і засівання. Тут культ Плуга поєднувався з вірою, що сакральні дії допомагають наближенню весни та приготуванню землі до її обробітку.

Опосередкована театральність простежується уже в самій організації колядницьких таборів, які залежно від розмірів села ділилися на декілька груп по 6-10 осіб. Очолювала табір «береза» – людина, яка знала різні колядки і «вела перед». Крім берези до складу групи входили: «виборець» («скарбник»), «кінь» (міхоноша» – людина веселої вдачі, витівник та кілька колядників і музикантів) [2, с. 9].

Старовинним традиційним різдвяним дійством є ляльковий вертеп, який виник у другій половині XVII ст. як різновид шкільної драми. Ляльковий вертеп був доволі колоритним обрядовим дійством і через те культивувався серед широких верств населення. У місцевій традиції він репрезентований одноповерховим (рідше – двоповерховим) будиночком, виготовленим із фанери. На другому поверсі була розміщена діарама народження Сина Божого – Ісуса Христа. Перший поверх слугував для відтворення ляльками народнопобутових сценок, в яких брали участь як світські, так і фантастичні персонажі – Три царі, Козак, Дівчина, Господар, Господиня, Жид, Жидівка, Наймит, Горшкодрай, Чорт, Смерть, Циган, Дід. Крім вищезгаданих, у заставецькому вертепі були ще Вовк, Коза, Баба Яга, два Пастушки. Ляльковий вертеп повністю базувався на засадах музично-театрального дійства. Йому було притаманне драматургічне мізансценування, спів, мелодекламація, танець, пантоміма, музичне оформлення.

Учасниками лялькового вертепу були два ляльководи (одночасно і відтворювачі ролей), носій кошика з ляльками та музикант (у давніший період – скрипаль, а в пізніший – гармоніст).

На початку театрального дійства учасники вертепу виконували коляду «Нова радість стала» або «Бог предвічний народився» у супроводі музичного інструмента, а один із виконувачів ролей віншував. Все це контекстуально підкреслювало прикріпленість його до Різдвяних свят.

Виходячи із вищезазначеного, ми можемо стверджувати, що обряд колядування своїми витоками дійсно сягає давніх язичницьких часів та супроводжується певними театральними дійствами, насамперед ритуальним обходом дворів із величаннями та побажаннями господарю і його родині щастя, добра та злагоди. Протягом віків обряд колядування видозмінювався, поступово включаючи нові компоненти. Він обов'язково був поєднаний з відповідними обрядовими та ігровими діями, танцями, музикою, жартами тощо. Вони й надавали святу поетично-величальної піднесеності, справляли на учасників обрядових дій незабутнє емоційне враження. Крім цього, сам процес колядування сприяв об'єднанню народу, вихованню любові до батьківської домівки, формуванню щирих патріотичних почуттів і національної свідомості, прищеплював пошану до рідної історії та національної культури. З цього приводу К.Сосенко зазначав: «Однодумне переведення ідеї любови і об'єднання в кожній рідні на просторах усієї України

робить ці ідеї й кличі всенародними. І так є фактично, бо виразом всенародного почуття любови і з'єдночення є формальне свято народного збору в другім дни Різдва Христового» [15, с. 73].

Серед найдавніших різдвяних містерій, що збереглися до наших днів є «водіння кози», що відбувається у щедрий вечір на честь народження Місяця Молодика. Можливо, цей звичай можна пов'язати з римськими Брумаліями, коли також відбувалися свята, просякнені магічністю й театральністю (24 листопада – 17 грудня, присвячені Діонісові), коли учасники одягали цапині маски. Маска кози відома багатьом слов'янським і неслов'янським народам. Її походження пов'язано з аграрно-магічними культами і шануванням тотемних тварин. Центральним моментом ритуального дійства є танець «Кози», її «вмирання» та «воскресіння», що символізує колообіг завмирання та відродження природи. Землеробська спрямованість цього обрядового дійства найвиразніше розкривається у супровідній пісні:

Го-го-го, коза, го-го сірая,
го-го, білая, го-го, бистрая.
Ой розходися, розвеселися
по сьому дому, по веселому.
Де коза ходить, там жито родить,
де не буває, там вилягає... [11, с. 47].

Упродовж століть обряд «водіння Кози» видозмінювався і дійшов до нас в іншому вигляді, його можна вважати імітацією давнього обряду. Тепер він трансформувався в народну виставу пародійно-гумористичного змісту. Це народне драматизоване дійство у минулому виконувалося процесією жерців, які водили «священну» тварину, що символізувала божество, або вважалась прадавнім тотемом народу.

Дійство організовується гуртом парубків, які ходять по хатах із символічною зіркою-провісницею (її роблять на зразок вавилонської – восьмикутною). Роль кози, як правило, виконує малий хлопець, одягнутий у вивернутий кожух з прилаштованими рогами. Містерія починається і супроводжується сакральними замовляннями, звертанням до тотемного предка: «Кізонько-лебедонько, стань на порозі на одній нозі, – ввійдеш до хати, будемо скакати... Гоцки, гоцки!» [10, с. 110].

Поряд з основним персонажем – «Козою» – діяли Дід, Баба, Жид, Жидівка, Циган, Циганка, Шандар, Лікар. Вітаючи господарів зі святами, учасники обрядового дійства розігрують гумористичні сценки: «сварки діда і баби», «доїння кози», «продаж кози на ярмарку», «її вбивство та лікування». Веселі діалоги народної вистави доповнюються пантомімою і танцями.

Останнім часом ця містерія здійснюється гуртом парубків, які ходять від хати до хати із символічною семикутною зіркою і водять Козу. Роль Кози виконує хлопець, одягнений у вивернутий кожух із прилаштованими рогами. У руках він носить вирізану з дерева (липи) маску кози, яка оббита козячою шкірою. Голова кози має рухому нижню щелепу з бородою, що клацає під час вистави. «На роги кози іноді чіпляли дзвоник і уквітчували їх кольоровими стрічками» [7, с. 368]. Містерія завжди розпочиналася і супроводжувалася сакральними піснями-замовляннями, звертанням до тотемного предка: «Го-го-го, коза, го-го сірая...».

Ще одна святкова гра «Маланка». У ній бере участь ще більше дійових осіб, ніж у «Козі», але дієві особи майже всі ті самі, що й у Козі: дід у масці, єврей, коза, циган, фершал і, нарешті, сама Маланка. Маланку зображує хлопець у жіночому вбранні. На його обличчі маска вимащена кептягом; крім них, смерть у довгій білій сорочці і білій масці, кінь (кобила). Іноді до цієї компанії прилучаються ще генерал з генеральшею і ведмідь-хлопець, обкручений з голови до ніг соломою. Його водить циган, що виконує одночасно й обов'язки міхоноші. Переодягнувшись, усі обходять хати, танцюють і співають пісню про «Маланку», виставляючи її чи то як коханку якогось Василя, чи то як його дочку, чи то просто як ліниву пастушку. Гра тут дуже простенька. Але маскування зовсім не має зв'язку з текстом пісні, а в самій грі немає інтриги. Щоправда, актори, здібні до імпровізації, можуть зробити її дуже смішною, особливо якщо виконувати другий її варіант. Тут Маланка, комедійна постать, що робить усе недоладу і до того зрадлива дружина, танцює з дідом, а потім раптом занедужує. Смерть убиває її косою. Невтішний дід шукає порятунку, і на допомогу йому приходить фершал... [3, с. 37].

За кілька тижнів до Нового року сходилися хлопці, щоб обрати ватажка «Маланки» – «березу», «калфу», «старшого парубка», якому доручалася влада на весь час зимових святок. Окрім турбот про матеріальне забезпечення обряду (реквізит, музика, збір грошей тощо), він брав на себе відповідальність за його успішне проведення в цілому. У випадку якихось безпорядків з боку ряджених, він брав провину на себе. Головному розпоряднику «Маланки» довіряли зібрані гроші й беззастережно виконували все, що він загадував, тож претендент на цю роль мав користуватися авторитетом серед однолітків[8, с. 110]. Титул «берези» або «калфи» присвоювався звичайно старшим, досвідченим парубкам.

Третім святом різдвяного циклу є Водохреща (водосвяття), яке пов'язане з культом води та поклоніння Дані, про що свідчить його народна назва Йордан, або Ярдань – «осонцення води». Із утвердженням

християнства воно набуло нового змісту і за співзвучністю назви почало асоціюватись із хрещенням Ісуса Христа у річці Йордан.

Ритуалістика великого водосвяття розпочинається з самого ранку, коли ще надворі темно (до сходу сонця), в церквах Службою Божою. Вона завжди є такою ж урочистою, як і різдвяна. Після її завершення усі віруючі з іконами, хоругвами, свічками-«трійцями» на чолі зі священиком вирушають на річку або ставок, де напередодні дорослі парубки та чоловіки вирубують з льоду великий хрест, ставлять на лід і зливають водою, а потім розфарбовують буряковим квасом. Крім нього із льоду роблять й престол. Сюди й приходить церковна процесія «відправляти Йордан» – святити воду. Йорданська вода освячується через опускання священиком у неї хреста та засвічених свічок.

В Україні побутують повір’я, пов’язані із занурюванням хреста у воду. Ця церемонія відбувалась просто неба на берегах річок, озер. Цієї миті люди випускали з рук голубів та стріляли з рушниць та пістолів [6, с. 175]. Коли священик занурює хрест у воду, то, за місцевими віруваннями, всяка нечиста сила вистрибує з річки і залишається на землі до того часу, аж поки якась із жінок не прийде на річку прати білизну. Коли брудну білизну опускають у воду, то разом з нею пірнають у воду і всі чорти, що мерзли на землі. Тому побожні бабусі не дозволяють своїм невісткам прати білизну протягом цілого тижня після Йордану, «щоби більше вигибло нечистої сили від водосвятських морозів» [16, с. 24]. Власне ці повір’я й зберігають рудименти давнини, коли місцеві жителі в стародавній період оберігали воду як головного чистителя від усякої нечисті, оскільки вірували, що в період різдвяного дванадцятидення (найнижчого сонцестояння) злі духи ходять по землі і можуть наробити їй великої шкоди. З позицій місцевих жителів це пояснювалося тим, що від Різдва до Щедрого вечора всі вечори і ночі належали нечистим духам. Тому найкращим оберегом від нечистої сили вважався хрест. Про це наголошує російська дослідниця зимової обрядовості Н.Велецька: «для щедровечірніх обрядів найбільш характерний символ хреста, досить поширений в дохристиянській обрядовості» [1, с. 198].

Після відправи священиком йорданської Служби Божої в українських господарів зберігався до середини ХХ ст. стародавній звичай гасити свічки-«Трійці» в тій ополонці, де святилася вода. Після цього вода вважається освяченою і кожен поспішає якнайшвидше набрати її першим. Цей поспіх пов’язаний з вірою в те, що хто швидше набере з ополонки води, то вона матиме більш цілющі властивості. Кожен після освячення води випиває її трішки на здоров’я і тим самим захищає себе від злих сил.

Підсумовуючи вищесказане, варто зробити висновки, що в українській традиційній культурі, зокрема в різдвяній календарній обрядовості, чітко проглядаються елементи театральних дійств, що по своїй суті відображають не лише світогляд українців, але й підкреслюють їхню самобутність та своєрідність серед інших слов’янських народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н.Н. Велецкая // АН СССР; Ин-т археологии. – М.: Наука, 1978. – 239 с. (С. 198)

2. Волицька І. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – початку XX ст / І. Волицька. – Київ: Наукова думка, 1992. – 140 с. (С. 9).

3. Дмитрова Л. Підручна книга з історії всесвітнього театру / Л. Дмитрова // За ред. й вступ. заувагами проф. О.Білецького. – Держ. вид-во України, 1929. – 470 с. (С. 35-36).

4. Забылин М. Русский народ: Обычаи, обряды, предания, суеверия / М. Забылин. – М.: Русская книга, 1996. – 496 с. (С. 18)

5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні (зимовий цикл) / С. Калимник. - К.: Обереги, 1994. – Кн. 1. – Т. 1. – 148 с. (С. 26).

6. Кожолянко Г. Етнографія Буковини. Т.3. / Г. Кожолянко. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 392 с. (С. 175).

7. Курочкін О. Обрядовість (Календарні свята й обряди) // Поділля. Історично-етнографічне дослідження / О. Курочкін, Л.Ф. Артюх та ін. – К.: Доля, 1994. – С. 358–385 (С. 368).

8. Курочкін О. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок) / О. Курочкін. – Опішне: «Укр. народознавство», 1995. – 375 с. (С. 110).

9. Кутельмах К. Звичаї та обряди // Українське народознавство: Навч. посібник / К. Кутельмах, Ю.Гошко, Г.Горинь, Р.Кирчів та ін; За ред. С.П. Павлюка, Г.Й.Горинь, Р.Ф.Кирчіва. – Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1994. – С. 121–167. (С. 131)

10. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. / М.Б. Лановик, З.Б. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2001. – 591 с.

11. Леонтович М. Хорові твори / М. Леонтович // Упорядкування М.Гордійчука. – К.: Муз. Україна, 1977. – 196 с. (С. 47

12. Лужницький Г: Український театр. Наукові праці, статті, рецензії: Збірник праць / Г. Лужницький. – Львів: 2004. – Т.1. Наукові праці. – 344 с. (С. 39).

13. Медведик П. Село Жабиня на Зборівщині. Весілля, народні звичаї та обряди / П. Медведик. – Тернопіль: Лілея, 1996. – 221 с. (С. 141).

14. Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства / О.І. Потапенко, В.І. Кузьменко. – К.: Укр. письменник, 1995. – 291 с. (С. 127)

15. Сосенко К. Культурно-історична постать Різдва і Щедрого Вечера / К. Сосенко. – Львів: Накл. автора, 1928. – IX, 350 с. (С. 73

16. Степовий О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Частина перша / О. Степовий. – Авсбург, 1946. – 34 с. (С. 24)

17. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С.П. Павлюка, С.Й.Горинь, Р.Ф.Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с. (С. 133).

18. Храплива-Щур Л. Українські народні звичаї в сучасному побуті / Л. Храплива-Щур. – Львів: Фенікс, 1990. – 35 с. (С. 9).